

SŁAWOMIR ROMAŃSKI-CEBULA¹

Instytut Historii

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ORCID: 0000-0003-0629-4196

CZYNNIKI HISTORYCZNE WARUNKUJĄCE OBECNĄ SYTUACJĘ WYZNANIOWĄ W POLSCE

Historical factors determining the status of religion in Poland

Abstract

Among the multiple factors determining the contemporary legal and social status of the Church and religious associations, historical events and experiences seem to have had a crucial role. They have influenced not only the demographic picture of denominations but also the awareness and identity of contemporary Polish citizens. While being strictly correlated to societal, demographic, political and legal reasons, these factors can be a valuable subject of research for scholars and scientists dealing with different scientific areas. The author's objective is to isolate and analyse the most important historical events and experiences helpful for describing the status of religion in Poland.

Keywords: religion in Poland, history, Church – State relationship

Abstrakt

Wśród wielu czynników determinujących współczesną sytuację prawną i społeczną Kościołów i związków wyznaniowych, wydarzenia i doświadczenia historyczne wydają się mieć kluczową rolę. Kształtują one nie tylko demograficzny obraz wyznań, ale sięgają znacznie głębiej, stanowiąc o świadomości i tożsamości współczesnych mieszkańców Polski. Wprawdzie ściśle skorelowane z czynnikami społecznymi, demograficznymi, politycznymi czy prawnymi – po wyodrębnieniu mogą stać się bardzo cennym przedmiotem badań dla przedstawicieli różnych nauk. Autor artykułu stawia sobie za cel wyodrębnienie i poddanie wstępnej analizie najważniejszych wydarzeń i doświadczeń historycznych pomocnych w opisie obrazu religijnego Polski.

Słowa kluczowe: religia w Polsce, historia, relacje państwo–Kościół

¹ Sławomir Romański-Cebula (dr), adiunkt na Wydziale Historii i Dziedzictwa Kulturowego Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie. Prowadzi badania naukowe na pograniczu historii, religioznawstwa i prawa. Zajmuje się również badaniami w oparciu o metodę *oral history* (historia mówiona).

Wprowadzenie

W analizie obecnej sytuacji prawnej i społecznej Kościołów i innych związków wyznaniowych² w Polsce, czy też w badaniu struktury wyznaniowej i jej ewoluowania, kluczową rolę dla zrozumienia owej sytuacji wydają się mieć doświadczenia i wydarzenia historyczne³. Nie ograniczają się one, rzecz jasna, jedynie do determinowania demograficznego obrazu wyznaniowego, ale sięgają głębiej, kreując świadomość i tożsamość współczesnych Polaków. Nie sposób dogłębnie analizować statusu Kościołów i innych związków wyznaniowych w obrębie tylko jednej dziedziny nauki. Stąd przyjęte na potrzeby niniejszego opracowania spojrzenie na obecną sytuację przez pryzmat historii, a następnie dopuszczenie szerszego, interdyscyplinarnego namysłu. Artykuł stanowić będzie w pierwszej kolejności próbę wskazania najważniejszych wydarzeń, procesów i doświadczeń historycznych przekładających się na obecną sytuację wyznaniową, w której występują następujące zjawiska: stosunkowo wysoki odsetek przynależności instytucjonalnej do Kościołów i innych związków wyznaniowych; niemal monolityczne religijne państwo, w którym katolicy obrządku łacińskiego stanowią prawie 90% społeczeństwa; dominacja Kościoła katolickiego w sferze publicznej⁴; legalne funkcjonowanie⁵ 181 Kościołów i innych związków wyznaniowych, z czego 166 zarejestrowanych zostało po roku 1989⁶. Po drugie zaś będzie próbą oceny roli czynników historycznych na tle innych determinantów współczesnej sytuacji wyznaniowej.

Chcąc przybliżyć w stopniu niezbędnym do niniejszej analizy dane statystyczne, nie wchodząc w głębsze szczegóły, warto przytoczyć podstawowe dane dotyczące struktury wyznaniowej. Wyniki odbywającego się co około 10 lat Narodowego Spisu Powszechnego oraz dane Głównego Urzędu Statystycznego (GUS) publikowane co rok w *Małym roczniku statystycznym* są podstawowym źródłem informacji o szacunkowej liczebności wyznań w Polsce⁷. Ostatni Spis Powszechny przeprowadzony w 2011 roku wykazał, że 88,9% społeczeństwa polskiego identyfikuje się z jakimś Kościołem lub innym związkiem wyznaniowym. Kościół rzymskokatolicki będący wyznaniem dominującym gromadzi 87,6%

² W myśl przyjętej w polskim ustawodawstwie wykładni przez Kościoły rozumie się wspólnoty chrześcijańskie, zaś pojęcie związku wyznaniowego, będące szerszym od pojęcia Kościoła (które się w nim zawiera), oznacza po prostu konkretne wyznanie. W związku z funkcjonującym określeniem „Kościół i inne związki wyznaniowe” autor również w niniejszym opracowaniu posługuje się tymi terminami.

³ Obok doświadczeń historycznych, jako znaczące determinanty wymienić należy: skorelowaną z nimi strukturę wyznaniową, prowadzoną aktualnie polityką wyznaniową, regulacje prawne oraz procesy społeczne współczesnego świata, które oddziałują na religię.

⁴ Mam tu na myśli np.: obecność w mediach, powszechność katolickich świątyń, instytucji czy symboli religijnych.

⁵ Prawo polskie nie przewiduje kontroli działalności związku wyznaniowego po zakończeniu procesu rejestracyjnego, jeśli jego przełożeni nie wejdą w konflikt z prawem, a działalność sprawozdawcza związków wyznaniowych nie jest obowiązkowa, dlatego też nie ma danych ile spośród zarejestrowanych związków wyznaniowych jest w rzeczywistości aktywna. Więcej: S. Cebula, *Funkcja kontrolna w procesie rejestracji kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce*, „Studia Redemptorystowskie”, 2018, nr 16, s. 423-432.

⁶ *Rejestr wyznań Prowadzony przez Ministerstwo Cyfryzacji*, stan na 3.09.2019: <https://www.gov.pl/attachment/ab4e6043-57f6-4ba0-9465-8e88ea36644b> (dostęp 27.09.2019).

⁷ Brak jednolitej metodologii i uwzględnienie tylko wybranych, najliczniejszych Kościołów i innych związków wyznaniowych sprawia, że badania GUS nie są kompletne. Brak jednak innych miarodajnych badań oprócz Kościoła katolickiego, który prowadzi szczegółową statystykę zawężoną do własnego wyznania (Instytut Statystyki Kościoła Katolickiego – ISKK / ISKK SAC).

ogółu ludności i 96% populacji przynależących do jakiegoś wyznania⁸. Wiernych Kościoła rzymskokatolickiego szacuje się na ok. 33 728 tys. osób. Kolejne wyznania pod względem liczby wiernych to: Kościół prawosławny – ok. 156 tys. osób (0,41% ogółu ludności), Związek Wyznania Świadców Jehowy – ok. 137 tys. osób (0,36% ogółu ludności), Kościół Ewangelicko-Augsburski – ok. 71 tys. osób (0,18% ogółu), Kościół greckokatolicki – ok. 33 tys. osób (0,09% ogółu ludności), Kościół Zielonoświątkowy – ok. 26 tys. osób (0,07% ogółu ludności), Kościół Starokatolicki Mariawitów – ok. 10 tys. osób (0,03%), Kościół Polskokatolicki – ok. 9 tys. osób (0,02% ogółu ludności), Kościół Chrześcijan Baptystów – ok. 6 tys. osób (0,02% ogółu ludności). Pozostałych ponad 150 Kościołów i związków wyznaniowych skupia ok. 44 tys. osób (0,12% ogółu ludności), zaś osób nienależących do żadnego wyznania jest ok. 929 tys. (2,41% ogółu ludności)⁹.

Siła oddziaływania doświadczeń, procesów i wydarzeń historycznych zdaje się układać przeciwnie do ich porządku chronologicznego, stąd w taki właśnie sposób chciałbym wskazać na wybór owych czynników historycznych istotnych z punktu widzenia omawianej problematyki, a następnie omówić je w tejże kolejności. Jako że nie sposób precyzyjnie usystematyzować czynników historycznych, zachowując przy tym jednolitość kategorii czy kryteriów, najsluszniejsze wydaje się skupienie na wydzielonych okresach i dopiero w ich obrębie wskazywanie na konkretne czynniki i dokonywanie ich odpowiednich analiz.

Ostatnią istotną cezurą czasową była transformacja ustrojowa roku 1989, z jej szerokimi, niekiedy rozciągniętymi na lata konsekwencjami dotyczącymi wyznań w Polsce. Oddziela ona okres komunizmu charakteryzujący się wrogością wobec religii, będący czasem represji, ale i jedności społecznej. Oba wspomniane okresy łączy dodatkowo pontyfikat Jana Pawła II (1978-2005) nacechowany wzrostem powołań kapłańskich i postawą dialogu międzyreligijnego i ekumenicznego¹⁰. Istotny wpływ na sytuację wyznaniową wywierają również odległe historycznie wydarzenia. Konsekwencje II wojny światowej (1939-1945), a zwłaszcza eksterminacja ludności przez Niemców i zmiana granic, warunkują wyraźnie współczesną strukturę wyznaniową. Istotnych czynników historycznych można szukać jeszcze wcześniej, np. w odmiennej polityce wyznaniowej państw zaborczych w czasie utraty przez Polskę niepodległości czy w okresie wielonarodowej i wielowyznaniowej I Rzeczypospolitej. Scharakteryzowane w dalszej części artykułu wydarzenia i procesy historyczne nie pretendują do bycia zamkniętą listą determinantów, co w sposób oczywisty nie jest możliwe, ale zostały wybrane jako ważniejsze.

Transformacja ustrojowa i jej konsekwencje

Przejście z epoki komunizmu do demokracji w znaczący i wielowymiarowy sposób wpłynęło na sytuację wyznaniową w Polsce. Z perspektywy trzech dekad można już wskazać najważniejsze zmiany i tendencje. Transformacja ustrojowa nawet w wymiarze prawnym to rozciągnięty w czasie proces. Tym bardziej w przypadku analiz religijności celowe wydaje

⁸ *Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2015, s. 92.

⁹ *Ibidem*, s. 93-94.

¹⁰ Pojęcie ekumenizmu dotyczy Kościołów chrześcijańskich, zaś dialog międzyreligijny prowadzony jest pomiędzy wyznawcami różnych tradycji religijnych.

się posługiwanie się tą kategorią nie w znaczeniu punktu zwrotnego, ale bardziej jako zapoczątkowanie zmian, z których warto przywołać przynajmniej kilka.

A. Pluralizm religijny i wyzwania współczesności

Zielone światło dla pluralizmu światopoglądowego czy politycznego stanowiło równocześnie otwarcie możliwości rejestracyjnych dla nowych Kościołów i związków wyznaniowych. W przypadku polskim nie jest to modelowy czy równomierny pluralizm, dlatego w zależności od rozumienia tego terminu pojawiają się głosy, że istnieje lub że nie istnieje¹¹. Jeśli rozumieć go jako wielość wyznań – uznaje się istnienie pluralizmu religijnego, jeśli zaś patrzy się na proporcje struktury wyznaniowej z niemal monolitycznym Kościołem katolickim – niektórzy z badaczy mają wątpliwości. Faktem pozostaje, że począwszy od roku 1990 pojawiło się wiele nowych, małych liczebnie wyznań¹². Wzrost był dynamiczny, tym bardziej, że początkowo do rejestracji wystarczył wniosek podpisany jedynie przez 15 osób z pełną zdolnością do czynności prawnych. W 1999 roku zdecydowano się zaostrzyć wymogi rejestracyjne, podnosząc liczbę wnioskodawców powstania nowego związku wyznaniowego do 100 pełnoletnich obywateli RP¹³. Przyczyniło się to do spadku liczby rejestrowanych wyznań¹⁴. Niemniej jednak transformacja ustrojowa stała się wyraźnym początkiem wzrostu ilościowego związków wyznaniowych, których członkowie stanowili jednak bardzo mały odsetek w skali kraju. Nie może być tu mowy nawet o porównaniach do dawnej wielonarodowej i wielokulturowej Rzeczypospolitej. Mniejszości są dziś marginalne ilościowo. Struktura zdominowana przez jedno wyznanie nie sprzyja dialogowi, ale dysproporcjonalny pluralizm nie musi również oznaczać wzajemnej agresji¹⁵.

Kolejną konsekwencją transformacji ustrojowej jest otwarcie się Kościołów i innych związków wyznaniowych na problemy współczesnego świata. Mniej lub bardziej dynamiczne konfrontowanie się z nimi stanowi w dłuższej perspektywie warunek przetrwania. Na początku lat 90. XX wieku uwagę socjologów religii przykuwał problem sekularyzacji¹⁶.

¹¹ Irena Borowik uważa, że mnogość wyznań nie stanowi jeszcze o pluralizmie religijnym, do którego potrzeba równowagi między nimi. Por. I. Borowik, *Pluralizm jako cecha przemian religijnych w kontekście transformacji w Polsce*, w: *Pluralizm religijny i moralny w Polsce*, red. I. Borowik, T. Doktor, Kraków 2001, s. 13-46. Natomiast w podstawowym znaczeniu pluralizm religijny to po prostu wielość wyznań. Por. J. Mariański, *Religia i Kościół między tradycją i ponowoczesnością. Studium socjologiczne*, Kraków 1997, s. 80-98.

¹² Por. I. Borowik, *Odbudowywanie pamięci. Przemiany religijne w Środkowo-Wschodniej Europie po upadku komunizmu*, Kraków 2000; B. Górowska, *Wolność sumienia i religii w realiach polskich*, w: *Dylematy wolności sumienia i wyznania w państwach współczesnych*, red. A. Czohara, B. Górowska, M. Nadolski, J. Osuchowski, Warszawa 1996, s. 65-83.

¹³ Znowelizowano wówczas Ustawę z dnia 17 maja 1989 o gwarancjach wolności sumienia i wyznania (Dz.U. 1989, Nr 25 poz. 155).

¹⁴ W latach 2000-2010 zarejestrowano 24 nowe związki wyznaniowe, a od roku 2011 do 3 września 2019 – 12. *Kościół i związki wyznaniowe wpisane do rejestru kościołów i innych związków wyznaniowych*, <https://www.gov.pl/attachment/ab4e6043-57f6-4ba0-9465-8e88ea36644b> (dostęp 27.09.2019).

¹⁵ Aktualna pozostaje uwaga: „if we tolerate diversity and even celebrate pluralism – we may come to accept, in answer to the question I was asked in Poland over ten years ago, that it is perfectly possible, and perhaps it is also healthier, to live in a society in which no one – and, thereby, everyone – may win”, E. Barker, *The protection of minority religions in Eastern Europe*, w: *Protecting the human Rights of Religious Minorities in Eastern Europe*, red. P.G. Danchin, E.A. Cole, New York 2002, s. 82.

¹⁶ Teoria sekularyzacji poddawana była bardzo wielu dyskusjom, a termin ten jest wieloznaczny. Dziś bezsporne jest, że modernizacja nie musi przekładać się na sekularyzację. W niniejszym opracowaniu stosuję pojęcie „sekularyzacja” w znaczeniu opisywanym przez chociażby Petera Bergera: „Przez proces sekularyzacji rozumiemy proces,

Próbowano przewidywać, jak szybko proces ten będzie przebiegał w Polsce. Scenariusze o drastycznym spadku religijności do poziomu krajów Europy Zachodniej nie sprawdziły się¹⁷. Wedle badań Instytutu Statystyki Kościoła Katolickiego, notowane zmniejszenie się ilości osób deklarujących przynależność religijną idzie w parze z pogłębianiem się życia religijnego wyznawców. Obrazują to statystyki uczestnictwa w niedzielnej mszy św. (*dominicanos*)¹⁸ oraz przyjmowania Komunii św. (*communicantes*)¹⁹. Uczestnictwo w niedzielnej mszy św. stopniowo i nieznacznie obniża się (50,3% – 1990; 46,8% – 1995; 47,5% – 2000; 45,0% – 2005; 41,0% – 2010; 39,8% – 2015 i 38,3% – 2017). Z kolei dane dotyczące przyjmowania niedzielnej Eucharystii pokazują wzrost (10,7% – 1990; 15,4% – 1995; 19,4% – 2000; 16,5% – 2005; 16,4% – 2010; 17,0% – 2015 i 17,0% – 2017)²⁰. Przytoczone dane potwierdzają inne badania dotyczące deklarowanej przez Polaków wiary przeprowadzone według tej samej metody w latach 1991, 1998 i 2012. W tym czasie procent deklarujących się jako „głęboko wierzący” wzrósł z 10 do nieco ponad 20%²¹. Zatem zmniejszanie się liczby wyznawców idzie w parze z podniesieniem „jakości” religijności.

Uzupełnienie obrazu zmian religijności stanowią badania innych zjawisk, jak chociażby: prywatyzacji religii, deinstytucjonalizacji religii²² czy wpływów globalizacji i modernizacji²³ na religijność. Są to zauważalne i opisywane, lecz nie jedyne trendy. Patrząc bowiem w przyszłość, zauważa się, że kluczowe znaczenie dla religijności społeczeństw Europy Zachodniej i Północnej, których władze zdecydowały się na przyjęcie imigrantów, będzie miała religijność tych imigrantów. Sprawa ta jednakże dotyczy Polski jedynie w sposób marginalny i pośredni, a brak dystansu czasowego sprawia, że na badania i analizy tej kwestii jest zbyt wcześnie.

dzięki któremu sektory społeczeństwa i kultury wyzwalają się spod dominacji instytucji i symboli religijnych. [...] Tak jak istnieje sekularyzacja społeczeństwa i kultury, istnieje sekularyzacja świadomości. Mówiąc zwyczajnie oznacza to, że współczesny Zachód produkuje coraz więcej jednostek patrzących na świat i na swoje własne życie bez dobrodziejstwa interpretacji religijnej”, P.L. Berger, *Święty baldachim. Elementy socjologicznej teorii religii*, Kraków 1997, s. 150. Por. T. Adamezyk, *Desekularyzacja w warunkach globalizacji*, w: *Religia i religijność w warunkach globalizacji*, red. M. Libiszowska-Zółtkowska, Kraków 2007, s. 76.

¹⁷ Por. P.L. Berger, *Alternatywne nowoczesności*, www.newsweek.pl/alternatywne--nowoczesnosci,45397,1,1.html (dostęp 3.05.2015).

¹⁸ Stosunek liczby osób uczestniczących w niedzielnej mszy świętej do zobowiązanych.

¹⁹ Stosunek liczby osób przystępujących do Komunii podczas niedzielnej mszy świętej do zobowiązanych.

²⁰ *Dominicanos i communicantes 1980-1999*, <http://www.iskk.pl/component/content/article/47-uncategorised/64-dominicanos2?Itemid=134> (dostęp 27.09.2019); *Dominicanos 1992-2010 – wykresy*, <http://www.iskk.pl/component/content/article/47-uncategorised/75-dominicanos3?Itemid=134> (dostęp 27.09.2019); *Annarium Statisticum Ecclesiae in Polonia AD 2019*, Warszawa 2019, s. 4, 35.

²¹ W. Sadłoń, *Życie religijne Polaków na przestrzeni wieków*, w: *1050 lat chrześcijaństwa w Polsce*, red. P. Ciecieląg, B. Łazowska, P. Lysoń, W. Sadłoń, Warszawa 2016, s. 223.

²² T. Luckmann, *Niewidzialna religia. Problem religii we współczesnym społeczeństwie*, Kraków 1996.

²³ Por. P. Beyer, *Religia i globalizacja*, Kraków 2005; J. Mariański, *Globalizacja i Kościoły – sprzymierzeńcy czy konkurencji?*, w: *Religia i religijność w warunkach globalizacji*, red. M. Libiszowska-Zółtkowska, Kraków 2007, s. 105-126; J. Casanova, *Religie publiczne w nowoczesnym świecie*, Kraków 2005; P.L. Berger, *Modernizacja jako uniwersalizacja herezji*, w: *Religia a życie codzienne*, cz. 1, red. H. Grzymała-Moszczyńska, Kraków 1990, s. 13-47.

B. Zmiana roli Kościoła rzymskokatolickiego

Lata 90. XX wieku były również okresem uregulowania stosunków między Państwem a Kościołami i związkami wyznaniowymi. Jednolite prawa i wolności na gruncie prawnym nie oznaczają jednak rzeczywistej równości wyznań. Utrzymująca się nadal dominująca rola Kościoła katolickiego²⁴ uwarunkowana jest bowiem demograficznie, kulturowo i historycznie.

Art. 25. 1. Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej mówi, że „Kościoły i inne związki wyznaniowe są równouprawnione”²⁵. Mimo tego zapisu przewaga ilościowa wyznawców Kościoła katolickiego sprawia, że pozycja wyznań mniejszościowych nie może stać się równorzędna. Już sama dominacja wyznawców w społeczeństwie wpływa na pozycję danego wyznania. Janusz Mucha opisuje grupę dominującą kulturowo w danym społeczeństwie jako tę, która jest w stanie narzucić innym grupom wzory zachowań czy system normatywny konstytuujący społeczeństwo²⁶. Taką właśnie rolę odgrywa Kościół katolicki i jego wyznawcy, wpływając niejako mimochodem na funkcjonowanie społeczeństwa. Mimochodem, bo są to na ogół działania będące niczym innym, jak naturalną konsekwencją ogromnej przewagi jednej grupy nad innymi, nie zawsze zaś przemyślną grą polityczną mającą na celu zyskanie nad innymi przewagi. Dobrym przykładem wpływów większości jest obowiązywanie przepisów ustalających niektóre święta Kościoła rzymskokatolickiego jako wolne od pracy dla wszystkich mieszkańców kraju, bez względu na wyznanie²⁷.

Pozycja Kościoła katolickiego z punktu widzenia demograficznego nieco osłabła, natomiast wzmocniły się jego możliwości istnienia w przestrzeni publicznej, z których, rzecz jasna, skorzystał. Nie jest niczym zaskakującym, że Kościołowi katolickiemu w Polsce łatwiej uczestniczyć w życiu społecznym i politycznym, pozostaje on bowiem w ścisłych, rozbudowanych korelacjach z instytucjami państwowymi, cieszy się lepszym dopasowaniem prawa państwowego do kościelnego i szerokim dostępem do mass mediów.

Przejście z komunizmu do demokracji domagało się zmiany postaw. Problem ten zauważył i opisał w połowie lat 90. XX w. ks. Józef Tischner: „Polski katolicyzm przeszedł w okresie komunizmu przez trudną próbę wiary. Wiara oparła się prześladowaniom. Ale polski katolicyzm nigdy nie musiał walczyć bezpośrednio z wielką, racjonalistyczną krytyką religii ani też z protestancką krytyką Kościoła. Próba odwagi nie oznaczała zarazem próby rozumu. Następstwa tego braku są dziś widoczne: kłopoty z dialogiem”²⁸. Umiejętność dialogu pozostaje nadal dużym wyzwaniem dla Kościoła katolickiego.

²⁴ Więcej na ten temat: S. Cebula, *Prawa i wolności religijne we współczesnej Polsce*, Kraków 2011.

²⁵ *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.).

²⁶ *Kultura dominująca jako kultura obca. Mniejszości kulturowe a grupa dominująca w Polsce*, red. J. Mucha, Warszawa 1999.

²⁷ Świętami takimi są w szczególności: Boże Narodzenie (25 grudnia), Święto Trzech Króli (6 stycznia), Poniedziałek Wielkanocny (święto ruchome), Boże Ciało (święto ruchome), Święto Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (15 sierpnia) czy Święto Wszystkich Świętych (1 listopada). Zobacz: *Ustawa z dnia 18 stycznia 1951 r. o dniach wolnych od pracy* (Dz.U. z 2015 r. poz. 90). Innym wyznaniom zapewnia się dni wolne od pracy i nauki na czas zgodnie z wymogami danej religii, z koniecznością wcześniejszego zgłoszenia przez zainteresowanych chęci udziału w tychże świętach, a ze strony pracodawcy lub szkoły – określenia warunków odpracowania nieobecności lub zaległości dydaktycznych. Art. 42 *Rozporządzenia Ministrów Pracy i Polityki Socjalnej oraz Edukacji Narodowej z dnia 11 marca 1999 r. w sprawie zwolnień od pracy lub nauki osób należących do kościołów i związków wyznaniowych w celu obchodzenia świąt religijnych nie będących dniami ustawowo wolnymi od pracy* (Dz. U. z 1999 r. Nr 26, poz. 235).

²⁸ J. Tischner, *Nieszczęsny dar wolności*, Kraków 1996, s. 24.

W Polskim Kościele katolickim na przestrzeni ostatnich trzech dekad coraz wyraźniej zaczęły się ujawniać frakcje od konserwatyizmu do liberalizmu. Wszystko to jednak stało się obecnie problemem marginalnym. Stopniowo ujawniane przestępstwa i nadużycia seksualne duchowieństwa w stosunku do nieletnich stały się aktualnie istotnym problemem Kościoła katolickiego. Wydaje się, że sposób i szybkość wyjaśnienia tych spraw i zadośćuczynienia ofiarom będzie miała zasadnicze znaczenie dla pozycji Kościoła większościowego w przyszłości.

Pontyfikat Jana Pawła II

Pontyfikat papieża z Polski w sposób zauważalny wpłynął zarówno na pozycję samego Kościoła rzymskokatolickiego, jak i innych wyznań w Polsce. W czasie pierwszych pielgrzymek do ojczyzny był to również poważny problem dla władz, które próbowały się odnaleźć w trudnej sytuacji pomiędzy presją Moskwy, obawą o swój wizerunek na arenie międzynarodowej a oczekiwaniami znacznej części społeczeństwa polskiego.

Biorąc pod uwagę status Kościoła katolickiego, pontyfikat Jana Pawła II wpłynął na: nastroje społeczne w latach komunizmu, okresowy wzrost powołań kapłańskich i zakonnych wraz z zauważalnym pogłębianiem się religijności katolików czy wreszcie na pozycję Polski na arenie międzynarodowej. Jeśli zaś chodzi o inne wyznania, szczególnie najliczniejsze lub związane z Polską historycznie, wpłynął na wzmożenie dialogu międzyreligijnego i ekumenicznego.

Pielgrzymki zwierzchnika Kościoła katolickiego do Polski stanowiły doniosłe religijnie, społecznie i politycznie wydarzenia. Ich istotnym z punktu widzenia niniejszej analizy aspektem było rozbudzenie ducha wspólnoty, który zdaniem wielu przyczynił się do powstania NSZZ „Solidarność”, podpisania Porozumień sierpniowych, a w dłuższej perspektywie do upadku komunizmu i transformacji ustrojowej. Oprócz wspomnianych pielgrzymek do ojczyzny, nie bez znaczenia pozostaje aktywność Stolicy Apostolskiej w sferze stosunków międzynarodowych. Podczas spotkań z wpływowymi politykami Jan Paweł II był orędownikiem sprawy Polskiej i przeciwnikiem komunizmu.

Pontyfikat Jana Pawła II to również czas wzrostu powołań kapłańskich i zakonnych. Dla przykładu, rekordowa w historii Polski liczba alumnów seminariów duchownych przypadła na rok 1987 i wyniosła 9 038 osób²⁹ (w 2017 roku wynosiła ona 2,2 tys.)³⁰. Pontyfikat nie stanowił, rzecz jasna, jedyne go czynnika wpływającego na religijność. Przewidywany jej spadek po śmierci papieża Polaka nie nastąpił od razu. Jak zauważył w 2013 roku Janusz Mariański: „Badania socjologiczne w społeczeństwie polskim, a zwłaszcza sondaże opinii publicznej, wskazują, że pomimo radykalnych zmian ustrojowych (politycznych), gospodarczych i społeczno-kulturowych poziom religijności kościelnej, a także znaczenie religii w życiu codziennym, utrzymywały się w ostatnim dwudziestolecu po 1989 roku na względnie stałym poziomie”³¹.

²⁹ J. Jaroń, *Seminaria i katolickie szkolnictwo*, w: *Kościół katolicki w Polsce 1918-1990. Rocznik statystyczny*, red. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz, Warszawa 1991, s. 235-251.

³⁰ *Annarium Statisticum Ecclesiae in Polonia AD 2019*, oprac. W. Sadłoń, Warszawa 2019, s. 4.

³¹ J. Mariański, *Praktyki religijne w Polsce w procesie przemian*, w: *Postawy społeczno-religijne Polaków 1991-2012*, red. L. Adamczuk, E. Firlit, W. Zdaniewicz, Warszawa 2013, s. 61.

Przechodząc do analizy wpływu pontyfikatu Jana Pawła II na inne związki wyznaniowe działające w Polsce, warto zwrócić szczególną uwagę na dwie kwestie: znaczenie konkordatów zawieranych przez Stolicę Apostolską dla innych wyznań oraz rolę ekumenizmu i dialogu międzyreligijnego. Profesor prawa, a zarazem teolog protestancki Tadeusz Zieliński, zwrócił uwagę na to, że konkordaty zawierane przez Stolicę Apostolską *de facto* wpływają na analogiczne regulacje państwa względem innych wyznań. W Polsce natomiast Konkordat stanowi mechanizm gwarancyjny i jest aktem prawnym w randze umowy międzynarodowej, znajdującym się w hierarchii ponad ustawami, przez co istnieje wymóg, by zawarte w nich regulacje były zgodne z aktem wyższego rzędu, czyli w tym wypadku właśnie z Konkordatem³². Liczne konkordaty zawierane w czasie, gdy papieżem był Jan Paweł II przyczyniały się częstokroć do podniesienia pozycji wyznań niekatolickich, z uwagi na znaczenie Stolicy Apostolskiej w relacjach międzynarodowych.

Dialog ekumeniczny i międzyreligijny stanowił jeden z istotnych zadań pontyfikatu Jana Pawła II. Podczas wizyt na świecie i w Polsce papież inicjował spotkania z przedstawicielami innych związków wyznaniowych. Z uwagi na rozmiar tego opracowania nie sposób nawet wyliczyć wszystkich podjętych w tym kierunku inicjatyw³³. Dość powiedzieć, że mimo różnic, doszło do wielu spotkań i przełomów, a zapoczątkowany po II wojnie światowej dialog, poparty oficjalnie Soborem Watykańskim II, doczekał się dalszego rozwinięcia³⁴. Dialog ekumeniczny w Polsce odbywał się na różnych płaszczyznach, między różnymi Kościołami i związkami wyznaniowymi, w mniej lub bardziej oficjalnej formie, i stawał się coraz powszechniejszy.

Najdonioślejszym dokumentem podpisanym przez Kościoły w Polsce była wspólna deklaracja o wzajemnym uznaniu Chrztu Świętego z 23 stycznia 2000 roku³⁵. Stało się to podczas nabożeństwa ekumenicznego w warszawskim kościele ewangelicko-augsburskim Świętej Trójcy z udziałem zwierzchników Kościołów: Ewangelicko-Augsburskiego, Ewangelicko-Methodystycznego, Ewangelicko-Reformowanego, Katolickiego, Polskokatolickiego, Starokatolickiego Mariawitów i Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego³⁶, i było efektem po wielu latach trudnych rozmów.

Przełom wieków stał się równocześnie początkiem kryzysu ekumenizmu w skali ogólnoświatowej. Stan ten wywołany został przez rozbieżności etyczne, moralne (rzadziej teologiczne) oraz niedający się przezwyciężyć rozdźwięk między Kościołami liberalnymi i ortodoksyjnymi³⁷. Wydaje się, że wyczerpała się idea ekumenizmu opartego na zbyt

³² T.J. Zieliński, *Trzy systemy prawnej ochrony wolności religijnej o zasięgu międzynarodowym*, w: *Religia a współczesne stosunki międzynarodowe*, red. B. Bednarczyk, Z. Pasek, P. Stawiński, Kraków 2010, s. 25-16.

³³ Więcej: S. Pawłowski, *Ekumeniczne dokumenty i inicjatywy Jana Pawła II oraz ich istotne przesłanie*, w: *Pontyfikat ekumenicznej nadziei. Z Janem Pawłem II na drogach ekumenii*, red. Z. Glaeser, Opole 2008, s. 173-183; *Jan Paweł II. Encyklopedia dialogu i ekumenizmu*, red. E. Sakowicz, Radom 2006.

³⁴ Więcej o dialogu ekumenicznym i międzyreligijnym w Polsce: *Cebula, S., Prawa...*, op. cit.

³⁵ *Wzajemne uznanie chrztu przez Kościół katolicki w Polsce i Kościoły zrzeszone w Polskiej Radzie Ekumenicznej*, <https://ekumenizm.wiara.pl/doc/477992.Sakrament-chrztu-znakiem-jednosci-Deklaracja-Kosciolow-w-Polsce> (dostęp 27.09.2019).

³⁶ K. Gołębiowski, *15 lat temu deklaracja o chrzcie Kościołów chrześcijańskich w Polsce*, <https://ekai.pl/lat-temu-deklaracja-o-chrzcie-kosciolow-chrzescyjanskich-w-polsce/> (dostęp 27.09.2019).

³⁷ Wymieni tu można np. wyświęcenie w 2003 roku na arcybiskupa Kościoła anglikańskiego homoseksualisty rozwiedzionego z żoną i żyjącego z partnerem, w reakcji na co Rosyjska Cerkiew zerwała dialog. J. Majewski, *Ekumenizm w zmieniającej się sytuacji. Jedność chrześcijan w ostatnich latach pontyfikatu Jana Pawła II*, w: *Pontyfikat ekumenicznej nadziei. Z Janem Pawłem II na drogach ekumenii*, red. Z. Glaeser, Opole 2008, s. 289.

uproszczonej konwergencji, a nie rozwinęło się jeszcze wzajemne ubogacanie się przez świadectwa. Chociaż temat dialogu postrzeganego jako wymiana darów podjęto już podczas Soboru Watykańskiego II³⁸, a Jan Paweł II wyeksponował tę ideę w encyklice *Ut unum sint*³⁹.

Komunizm

Sytuacja polityczna zaistniała po II wojnie światowej miała swe źródła w ustaleniach pomiędzy J. Stalinem, W. Churchilllem i F. Rooseveltem. Nowe polskie granice czy zapisy polskiej Konstytucji z 1952 r. tworzone pod dyktando Józefa Stalina, któremu alianci powierzyli kontrolę nad tą częścią Europy. Zmiany granic powiększyły jeszcze bardziej chaos, jaki zapanował po skończonej wojnie. Bezwzględna realizacja planu politycznego polegającego na stworzeniu jednolitego narodowościowo społeczeństwa realizowana poprzez wytyczenie nowego kształtu terytorialnego Polski, przesiedlenia i Akcję „Wisła” przyniosła zamierzone efekty. Polska utraciła wielowiekową różnorodność etniczną i wyznaniową i stan ten utrzymuje się do dnia dzisiejszego. Biorąc pod uwagę powyższe, wraz ze zmianą ustroju i ograniczeniem niepodległości, komunizm można określić jako wielowymiarowy krok wstecz.

Zmiana struktury wyznaniowej i narodowościowej po 1945 roku sprawiła, że Kościół rzymskokatolicki stał się głównym i najpoważniejszym wrogiem władzy ludowej nie akceptującej powszechnej religijności polskiego społeczeństwa. Światopogląd komunistyczny opierający się na doktrynie marksizmu-leninizmu odrzucał religię jako zjawisko niepożądane i szkodliwe i próbował również w Polsce programowo wprowadzać ateizm⁴⁰. Kościołowi katolickiemu udało się utrzymać względną autonomię, co w Bloku Wschodnim nie było łatwe. Dzięki temu następował dalszy proces pogłębiania zaufania do niego, zwłaszcza że stał się ośrodkiem wolnej myśli. Zaufanie społeczne pogłębiły dodatkowo prześladowania i represje ze strony władz (konfiskaty majątku, likwidacja niższych seminariów duchownych oraz niektórych nowicjatów zakonnych, ograniczenia w budowie kościołów, inwigilacja, aresztowania, a niekiedy nawet zabójstwa)⁴¹.

Jedną z metod działania służb PRL było rozpracowywanie i nakłanianie do współpracy duchownych różnych wyznań (ze względu na pozycję, w największej mierze dotyczyło to duchownych Kościoła katolickiego). Była to próba zwalczania Kościołów i związków wyznaniowych od środka⁴². Mimo wielu partykularnych sukcesów w przeprowadzanych werbunkach, inwigilacji i operacjach władza nie osiągnęła zamierzonych celów. Kościół, jak i całe społeczeństwo, stało się ofiarą reżimu. W niektórych przypadkach ofiara była najwyższa, gdy dochodziło do aresztowań, a nawet zabójstw, również księży. Oprócz brutalnego

³⁸ Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Kościele „Lumen gentium”*, nr 13, <https://portal.tezeusz.pl/2009/01/21/konstytucja-dogmatyczna-o-kosciele-lumen-gentium/> (dostęp 27.09.2019).

³⁹ Jan Paweł II, *Encyklika o działalności ekumenicznej „Ut unum sint”*, nr 28, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/encykliki/ut_unum_1.html (dostęp 27.09.2019).

⁴⁰ Ł. Marek, M. Bortlik-Dźwierzynska, *Za Marksem bez Boga. Laicyzacja życia społecznego w Polsce w latach 1945-1989*, Katowice 2014.

⁴¹ R. Terlecki, J. Szczepaniak, *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą. Studia i materiały. Tom 1*, Kraków 2007, s. 135-164.

⁴² Por. A. Dziurok, J. Marecki, F. Musiał, *Instrukcje, wytyczne, okólniki dyrektora Departamentu V MBP dotyczące działań przeciwko Kościołowi katolickiemu w latach 1945-1953*, Kraków-Katowice 2012; F. Musiał, *Podręcznik bezpieczeństwa. Teoria pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa w świetle wydawnictw resortowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL (1970-1989)*, Kraków 2007; T. Isakowicz-Zaleski, *Księża wobec bezpieczeństwa na przykładzie archidiecezji krakowskiej*, Kraków 2007.

morderstwa poprzedzonego torturami błogosławionego ks. Jerzego Popiełuszki, funkcjonariusze Służby Bezpieczeństwa dokonali zabójstw jeszcze kilku księży: Stefana Niedzielaka, Stanisława Suchowolca czy Sylwestra Zycha⁴³. Represje przynosiły często odwrotny efekt. Zabójstwo ks. Jerzego Popiełuszki wzmogło religijność i przyniosło Kościołowi katolickiemu w Polsce nowego, otoczonego kultem błogosławionego, a aresztowany prymas Stefan Wyszyński napisał Jasnogórskie Śluby Narodu Polskiego. Złożone w trzechsetną rocznicę ślubów lwowskich króla Jana Kazimierza, nawiązywały również do trudnej sytuacji w ojczyźnie. Podobnie jak niegdyś, o pomoc proszono Maryję, Królową Polski, przyrzekając równocześnie naśladować Matkę Jezusa.

Wcześniejsze wydarzenia

Ostatnia grupa wydarzeń, ze względu na rosnący dystans temporalny wobec obecnej sytuacji wyznaniowej, została ujęta w jednym bloku. Wyróżnione zostaną tu czynniki mające swoje źródło w wielu, częstokroć odległych, okresach dziejów Polski. Łączyć je będą zauważalne, istotne wpływy na współczesną sytuację wyznaniową.

Skutkami II wojny światowej oprócz sygnalizowanej wyżej zmiany granic, a co za tym idzie likwidacji wielowiekowego, wielowyznaniowego charakteru państwa, były przede wszystkim ogromne straty ludności cywilnej, które podobnie jak zmiany przebiegu granic zmieniły definitywnie strukturę wyznaniową⁴⁴. Dwie okupacje spustoszyły Polskę. Zaplanowana przez Niemców systemowa eksterminacja Żydów niemal doszczętnie zredukowała tę związaną z Polską od wieków grupę narodową i wyznaniową. Odtąd dla wielu Żydów Polska stała się ojczyzną przodków i miejscem ich zagłady.

Z kolei spuścizną okresu zaborów są przynajmniej dwa warte wyeksponowania determinanty. Po pierwsze, jest nim wciąż rozpoznawalny i aktualny model „Polak-katolik”. Skojarzenia narodu polskiego z katolicyzmem występują szeroko w świadomości społecznej. Badania prowadzone przez Rafała Boguszewskiego, Ewę Nowicką czy Michała Kowalskiego potwierdziły znaczącą rolę katolicyzmu w samookreśleniu się Polaków⁴⁵. Jest to jeden z głównych elementów tożsamości narodowościowej. Okresem, w którym model ten został ukształtowany i utrwalone zostały więzi pomiędzy narodem polskim a Kościołem katolickim, był czas zaborów i utraty przez Polskę niepodległości. Wynikało to z popierania dążeń niepodległościowych przez znaczną część duchowieństwa. Mimo prześladowań, do których na największą skalę dochodziło w zaborach rosyjskim i pruskim, idee patriotyzmu i katolicyzmu mocno się ze sobą związały. Przybierają one współcześnie różne, zakorzenione historycznie formy, np. uroczystości religijno-patriotyczne.

Drugim determinantem, wyodrębnionym wedle zupełnie innego klucza, jest zauważalnie większa religijność na terenach przynależących niegdyś do zaboru austriackiego. Wynika

⁴³ Por. P. Pleskot, *Zabić. Mordy polityczne w PRL*, Kraków 2016.

⁴⁴ Por. *Polska 1939-1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009.

⁴⁵ Por. R. Boguszewski, „Polak-katolik”. *Casus polskiej religijności w warunkach globalizacji na podstawie badań empirycznych CBOS*, w: *Religia i religijność w warunkach globalizacji*, red. M. Libiszowska-Żółtkowska, Kraków 2007; E. Nowicka, *Polak-katolik. O związkach polskości z katolicyzmem w społecznej świadomości Polaków*, w: *Religia a obcość*, red. E. Nowicka, Kraków 1991, s. 117-138; M. Kowalski, *Polskość, katolicyzm i inne wyznania*, w: *Religia a obcość*, red. E. Nowicka, Kraków 1991, s. 139-163; W. Hryniewicz, *Na drodze pojednania. Medytacje ekumeniczne*, Warszawa 1998, s. 33-35.

ona z większej swobody religijnej w tym zaborze. Mimo zmian położenia granic, wciąż odnotowuje się nieco większą religijność w dzisiejszych województwach podkarpackim i małopolskim. Potwierdzają to od wielu lat badania Instytutu Statystyki Kościoła katolickiego dotyczące uczestnictwa w niedzielnych mszach świętych. Dla przykładu, pierwsza czwórka polskich diecezji we wskaźnikach *dominantes* za 2017 rok to odpowiednio: diecezja tarnowska (71,7%), rzeszowska (64,1%), przemyska (59,8%) oraz krakowska (49,9%) przy średniej krajowej (38,3%),⁴⁶. Porównując dane z 2009 roku, zauważyć można taką samą kolejność: diecezja tarnowska (70,9%), rzeszowska (65,3%), przemyska (60,6%) oraz krakowska (51,8%) przy średniej polskiej (41,5%)⁴⁷.

Przechodząc do odleglejszej epoki, chciałbym jeszcze jedno, tym razem XVI-wieczne wydarzenie, które oddziałuje mocno na dzisiejszy obraz religijny Polski i istniejące w niej relacje międzywyznaniowe. Jest nim Unia Brzeska 1596 r. Zainicjowała ona powstanie całej grupy wyznań unickich, spośród których wyznawcy Kościoła katolickiego obrządku bizantyjsko-ukraińskiego do dziś zajmują swoją stałą pozycję w statystyce wyznań. W ostatnim spisie powszechnym ich liczbę szacowano na ok. 33 000⁴⁸. Historia unitów nacechowana jest napięciami i antagonizmami z Cerkwią Prawosławną⁴⁹. Do dnia dzisiejszego stanowi jeden z głównych problemów w dialogu katolicko-prawosławnym.

Podsumowanie

Zamykając przedstawiony wybór wydarzeń i doświadczeń historycznych, podkreślić należy, że nie sposób w tak krótkiej formie, jaką jest artykuł, wyczerpać podjęty temat. Z tego też powodu autor ma świadomość pominięcia analizy wielu doniosłych wydarzeń poprzedzających Unię Brzeską, począwszy od „chrztu Polski”, a skończywszy na Unii Lubelskiej. Celem niniejszego opracowanie nie było jednak stworzenie pełnej listy, lecz wskazanie istnienia „żywych” powiązań i zależności w historycznym kontinuum.

Wśród historycznych oddziaływań na obecną sytuację wyznaniową udało się wskazać rolę transformacji ustrojowej wraz z jej wpływem na wzrost liczby wyznań współczesnej Polski oraz kondycję religijności indywidualnej i zinstytucjonalizowanej w kontekście problemów współczesnej cywilizacji. Ważny był również wpływ pontyfikatu Jana Pawła II na upadek komunizmu, pogłębienie religijności i dialogu ekumenicznego oraz pozycję innych wyznań. Z kolei spuścizną okresu II wojny światowej i komunizmu jest w pierwszym rzędzie niemal monolityczna struktura wyznaniowa, zaś doświadczenia lat zaborów utrwaliły aż do czasów dzisiejszych utrzymujący się model „Polak-katolik” i wpływają wciąż na poziom religijności w poszczególnych regionach Polski.

Kwestia powiązań między sytuacją wyznaniową dnia dzisiejszego a uwarunkowaniami historycznymi o ile oczywista, nie zawsze zauważana jest w opracowaniach naukowych,

⁴⁶ *Annarium Statisticum...*, op. cit., s. 27.

⁴⁷ *Dominantes 2009*, http://iskk.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=116:dominantes-2009&catid=34:koscioł-powszechny&Itemid=68, (dostęp 27.09.2019).

⁴⁸ *Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski...*, op. cit., s. 92.

⁴⁹ Por. T. Śliwa, *Kościół greckokatolicki na „ziemiach zabranych” (1815-1839); Kościół greckokatolicki w Królestwie Polskim (1815-1875)*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. II, cz. 1, red. B. Kumor, Z. Oberyński, Poznań 1979, s. 497-511; H. Dylągowa, *Kościół Unicki na ziemiach Rzeczypospolitej 1596-1918: zarys problematyki*, „Przegląd Wschodni”, 1992/1993, t. 2, z. 2 (6), s. 257-287.

choć to właśnie spojrzenie historyczne otwiera częstokroć dodatkowe, szerokie możliwości interpretacyjne. Dlatego na tle przeprowadzonej analizy należy wyrazić pogląd, że interdyscyplinarność oparta na historii jest kluczem do pogłębienia badań. Bez historycznego punktu wyjścia statystyczne, socjologiczne, prawne i religioznawcze analizy nie byłyby możliwe. Rolę czynników historycznych określić zatem należy jako fundamentalną.

Bibliografia

Materiały źródłowe

- Annarium Statisticum Ecclesiae in Polonia AD 2019*, oprac. W. Sadłoń, Warszawa 2019.
- Dominicantes 2009*, http://iskk.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=116:dominantes-2009&catid=34:kosciol-powszechny&Itemid=68 (dostęp 27.09.2019).
- Dominicantes i communicantes 1980-1999*, <http://www.iskk.pl/component/content/article/47-uncategorised/64-dominicantes2?Itemid=134> (dostęp 27.09.2019).
- Dominicantes 1992-2010 – wykresy*, <http://www.iskk.pl/component/content/article/47-uncategorised/75-dominicantes3?Itemid=134> (dostęp 27.09.2019).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.).
- Kościoły i związki wyznaniowe wpisane do rejestru kościołów i innych związków wyznaniowych*, <https://www.gov.pl/attachment/ab4e6043-57f6-4ba0-9465-8e88ea36644b> (dostęp 27.09.2019).
- Sobór Watykański II, *Konstytucja dogmatyczna o Kościele „Lumen gentium”* Watykan 1965, <https://portal.tezeusz.pl/2009/01/21/konstytucja-dogmatyczna-o-kosciele-lumen-gentium/> (dostęp 27.09.2019).
- Mały Rocznik Statystyczny GUS*, Warszawa 2019.
- Rejestr wyznań Prowadzony przez Ministerstwo Cyfryzacji*, stan na 3.09.2019: <https://www.gov.pl/attachment/ab4e6043-57f6-4ba0-9465-8e88ea36644b> (dostęp 27.09.2019).
- Rozporządzenie Ministrów Pracy i Polityki Socjalnej oraz Edukacji Narodowej z dnia 11 marca 1999 r. w sprawie zwolnień od pracy lub nauki osób należących do kościołów i związków wyznaniowych w celu obchodzenia świąt religijnych nie będących dniami ustawowo wolnymi od pracy* (Dz. U. z 1999 r. Nr 26, poz. 235).
- Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2015.
- Ustawa z dnia 18 stycznia 1951 r. o dniach wolnych od pracy* (Dz.U. z 2015 r. poz. 90).
- Ustawa z dnia 17 maja 1989 o gwarancjach wolności sumienia i wyznania* (Dz.U. 1989, Nr 25 poz. 155).
- Wzajemne uznanie chrztu przez Kościół katolicki w Polsce i Kościoły zrzeszone w Polskiej Radzie Ekumenicznej*, <https://ekumenizm.wiara.pl/doc/477992.Sakrament-chrztu-znakiem-jednosci-Deklaracja-Kosciolow-w-Polsce> (dostęp 27.09.2019).

Opracowania

- Adamczyk T., *Desekularyzacja w warunkach globalizacji*, w: *Religia i religijność w warunkach globalizacji*, red. M. Libiszowska-Żółtkowska, Kraków 2007, s. 64-76.

- Barker E., *The protection of minority religions in Eastern Europe*, w: *Protecting the human Rights of Religious Minorities in Eastern Europe*, red. P.G. Danchin, E.A. Cole, New York 2002, s. 82.
- Berger P.L., *Alternatywne nowoczesności*, www.newsweek.pl/alternatywne--nowoczesnosci,45397,1,1.html (dostęp 3.05.2015).
- Berger P.L., *Modernizacja jako uniwersalizacja herezji*, w: red. H. Grzymała-Moszczyńska, *Religia a życie codzienne*, cz. 1, Kraków 1990, s. 13-47.
- Berger P.L., *Święty baldachim. Elementy socjologicznej teorii religii*, Kraków 1997.
- Beyer P., *Religia i globalizacja*, Kraków 2005.
- Boguszewski R., „Polak-katolik”. *Casus polskiej religijności w warunkach globalizacji na podstawie badań empirycznych CBOS*, w: *Religia i religijność w warunkach globalizacji*, red. M. Libiszowska-Żółtkowska, Kraków 2007, s. 239-252.
- Borowik I., *Odbudowywanie pamięci. Przemiany religijne w Środkowo-Wschodniej Europie po upadku komunizmu*, Kraków 2000.
- Borowik I., *Pluralizm jako cecha przemian religijnych w kontekście transformacji w Polsce*, w: *Pluralizm religijny i moralny w Polsce*, red. I. Borowik, T. Doktor, Kraków 2001, s. 13-46.
- Casanova J., *Religie publiczne w nowoczesnym świecie*, Kraków 2005.
- Cebula S., *Funkcja kontrolna w procesie rejestracji kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce*, „Studia Redemptorystowskie”, 2018, nr 16, s. 423-432.
- Cebula S., *Prawa i wolności religijne we współczesnej Polsce*, Kraków 2011.
- Dylągowa H., *Kościół Unicki na ziemiach Rzeczypospolitej 1596-1918: zarys problematyki*, „Przegląd Wschodni”, 1992/1993, t. 2, z. 2 (6), s. 257-287.
- Dziurok A., Marecki J., Musiał F., *Instrukcje, wytyczne, okólniki dyrektor Departamentu V MBP dotyczące działań przeciwko Kościołowi katolickiemu w latach 1945-1953*, Kraków-Katowice 2012.
- Gołębiowski Krzysztof, *15 lat temu deklaracja o chrzcie Kościołów chrześcijańskich w Polsce*, <https://ekai.pl/lat-temu-deklaracja-o-chrzcie-kosciolow-chrzescijanskich-w-polsce/> (dostęp 27.09.2019).
- Górowska B., *Wolność sumienia i religii w realiach polskich*, w: *Dylematy wolności sumienia i wyznania w państwach współczesnych*, red. A. Czohara, B. Górowska, M. Nadolski, J. Osuchowski, Warszawa 1996, s. 65-83.
- Hryniewicz W., *Na drodze pojednania. Medytacje ekumeniczne*, Warszawa 1998.
- Isakowicz-Zaleski T., *Księża wobec bezpieczeństwa na przykładzie archidiecezji krakowskiej*, Kraków 2007.
- Jan Paweł II, *Encyklika o działalności ekumenicznej „Ut unum sint”*, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_ii/encykliki/ut_unum_1.html (dostęp 27.09.2019).
- Jan Paweł II, *Encyklopedia dialogu i ekumenizmu*, red. E. Sakowicz, Radom 2006.
- Jaroń J., *Seminaria i katolickie szkolnictwo*, w: *Kościół katolicki w Polsce 1918-1990. Rocznik statystyczny*, red. L. Adamczuk, W. Zdaniewicz, Warszawa 1991, s. 235-251.
- Kowalski M., *Polskość, katolicyzm i inne wyznania*, w: *Religia a obcość*, red. E. Nowicka, Kraków 1991, s. 139-163.
- Kultura dominująca jako kultura obca. Mniejszości kulturowe a grupa dominująca w Polsce*, red. J. Mucha, Warszawa 1999.

- Luckmann T., *Niewidzialna religia. Problem religii we współczesnym społeczeństwie*, Kraków 1996.
- Majewski J., *Ekumenizm w zmieniającej się sytuacji. Jedność chrześcijan w ostatnich latach pontyfikatu Jana Pawła II*, w: *Pontyfikat ekumenicznej nadziei. Z Janem Pawłem II na drogach ekumenii*, red. Z. Glaeser, Opole 2008, s. 284-301.
- Marek Ł., Bortlik-Dźwierzynska M., *Za Marksem bez Boga. Laicyzacja życia społecznego w Polsce w latach 1945-1989*, Katowice 2014.
- Mariański J., *Globalizacja i Kościoły – sprzymierzeńcy czy konkurenci?*, w: *Religia i religijność w warunkach globalizacji*, red. M. Libiszowska-Żółtkowska, Kraków 2007, s. 105-126.
- Mariański J., *Praktyki religijne w Polsce w procesie przemian*, w: *Postawy społeczno-religijne Polaków 1991-2012*, red. L. Adamczuk, E. Firlit, W. Zdaniewicz, Warszawa 2013, s. 59-102.
- Mariański J., *Religia i Kościół między tradycją i ponowoczesnością. Studium socjologiczne*, Kraków 1997, s. 80-98.
- Musiał F., *Podręcznik безпеki. Teoria pracy operacyjnej Służby Bezpieczeństwa w świetle wydawnictw resortowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych PRL (1970-1989)*, Kraków 2007.
- Norris P., Inglehart R., *Sacrum i profanum. Religia i polityka na świecie*, Kraków 2006.
- Nowicka E., *Polak-katolik. O związkach polskości z katolicyzmem w społecznej świadomości Polaków*, w: *Religia a obcość*, red. E. Nowicka, Kraków 1991, s. 117-138.
- Pawłowski S., *Ekumeniczne dokumenty i inicjatywy Jana Pawła II oraz ich istotne przesłanie*, w: *Pontyfikat ekumenicznej nadziei. Z Janem Pawłem II na drogach ekumenii*, red. Z. Glaeser, Opole 2008, s. 173-183.
- Pleskot P., *Zabić. Mordy polityczne w PRL*, Kraków 2016.
- Polska 1939-1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009, 353 s.
- Robertson R., *Internationalization and Globalization*, „University Center for International Studies Newsletter”, 1989, spring, s. 8-9.
- Sadłoń W., *Życie religijne Polaków na przestrzeni wieków*, w: *1050 lat chrześcijaństwa w Polsce*, red. P. Ciecieląg, B. Łazowska, P. Łysoń, W. Sadłoń, Warszawa 2016, s. 213-228.
- Śliwa T., *Kościół greckokatolicki na „ziemiach zabranych” (1815-1839); Kościół greckokatolicki w Królestwie Polskim (1815-1875)*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, t. II, cz. 1, red. B. Kumor, Z. Oberyński, Poznań 1979, s. 497-511.
- Terlecki R., Szczepaniak J., *Kościół katolicki w czasach komunistycznej dyktatury. Między bohaterstwem a agenturą. Studia i materiały. Tom 1*, Kraków 2007, s. 135-164.
- Tischner J., *Nieszcześnie dar wolności*, Kraków 1996.
- Zieliński T.J., *Trzy systemy prawnej ochrony wolności religijnej o zasięgu międzynarodowym*, w: *Religia a współczesne stosunki międzynarodowe*, red. B. Bednarczyk, Z. Pasek, P. Stawiński, Kraków 2010, s. 25-16.